

Гловацька О. Л.,

викладач кафедри філології Коломийського інституту
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З НЕГАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЛЕМІЧНИХ ТВОРІВ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.)

Анотація. У статті виділено фразеологічні одиниці з негативним значенням в староукраїнській мові, визначено специфіку їх функціонування.

Ключові слова: негативне значення, експресивно-оцінне значення, фразеологічні одиниці, функції фразеологізмів.

Постановка проблеми. Фразеологічні одиниці здавна вважають однією зі специфічних рис кожної мови, адже, уміщуючи в собі велику силу експресії й емоційної наснаги, вони є яскравим виявом зображальних і естетичних якостей мови, надають їй образності, переконливості, краси та виразності. Найяскравіше своє виявлення фразеологізми знаходять у живому мовленні народу, як в усній, так і в писемній його формах, свідченням чого є використання фразеологічного багатства мови у творах різних авторів. Специфіка функціонування фразеологізмів у мові українського народу, їх функціональне навантаження, зображувальні можливості постійно виступають об'єктом дослідження мовознавців.

Теоретичні засади фразеології української мови досліджували О. Потебня, Л. Булаховський, М. Демський, Л. Скрипник, Л. Авксентьєв, М. Алефіренко, Г. Удовиченко, В. Ужченко та інші. У сучасній україністиці системний аналіз фразеологічних одиниць, їх змісту, структури, функцій здійснюють І. Гнатюк, В. Білоноженко, Н. Бабич, Л. Батюк, Г. Іжакевич, О. Селіванова та інші [5].

Проблема функціонування фразеологізмів у мовленні є досить актуальною й цікавить мовознавців, оскільки одним із джерел формування літературної фразеології є народна мова.

Метою нашої публікації є з'ясування місця й ролі фразеологічних одиниць, що містять у своїй семантиці оцінний компонент із негативним значенням, виявлення специфіки їх функціонування в староукраїнській мові, зокрема у творах поемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фразеологізми, передаючи найтонші відтінки душевних порухів, надаючи висловлюванню національного колориту й збагачуючи наше мовлення, роблять його образним, виразним, емоційним. При цьому в мовленні вони функціонують паралельно з лексичними одиницями, що служать для побудови висловлювань, але частотність та доречність їх використання різні. Це пояснюється насамперед їх функціональним навантаженням, адже основа функція слова – номінативна, фразеологізм же, виступаючи складним лінгвістичним знаком, призначений не стільки для називання певних предметів, явищ, ознак, скільки для їх образно-емоційних оцінок, що й зумовлює основну функцію фразеологічних одиниць, яким передусім притаманне характеризуюче начало, тобто експресивно-оцінне. Переважно через емоційну сферу, передаючи не лише предметну, а й естетичну інформацію, автор викликає в читача як уяву, так і переживання.

У мові творів зазначеного періоду широко представлений набір фразеологічних одиниць різних тематичних груп, що охоплюють різноманітні сфери людської діяльності, міжособистісних стосунків тощо. Фразеологічні одиниці «позначають далеко не все пізнане людиною, а лише ті моменти, які з точки зору мовного колективу необхідно представити образно, емоційно, експресивно» [1, с. 8]. Виразні семантико-стилістичні якості фразеологізмів – їх образність, картинність, жива внутрішня форма – відсвіжують мовлення, роблять його невимушеним, соковитим, містким, дотепно-влучним, що й приваблює майстрів художнього слова [6, с. 250].

Загальна закономірність розвитку фразеологізмів з вільних словосполучень визначається певними умовами:

1) втратою реалії, того життєвого досвіду, явища, якому відповідає сполучення у своїй номінативній функції. У переносному значенні фразеологізму первісне значення може зовсім (або майже зовсім) не відчуватися, оскільки безпосередній зв'язок словосполучення з конкретною ситуацією явища зникає, відчутна образність із плином часу стирається, а внутрішня її форма забувається. Наприклад, «боки ростькати» – багатіти, наживатися: *...абыся зь нихъ зодрала тая машкара и тоє одньє овчєє, въ которое ся убираючи, не толко люди простьши зводять, але и хлѣбомъ собѣ неналежньмъ боки ростькають* [7, с. 1150]; *...чужимъ перьємъ хвалитися, въ чужомъ плацу напиантися «підладжуватись»: А што Римляне хвалять наукою тогосвітною – чужимъ перьємъ хвалятсѣ, въ чужомъ плацу напианютсѣ* [3, с. 900].

2) Найістотношою вирішальною фазою в процесі фразеологізації є переосмислення словосполучення, яке полягає не просто в десемантизації (повна або часткова втрата лексичного значення) компонентів фразеологізму, а у творенні особливої одиниці мови з її специфічними властивостями. Процеси, пов'язані із семантизацією стійкої сполуки з появою загального переносного значення, – складні й багатоманітні. Вони визначаються характером образу, закладеного в стійкій сполуці, ступенем її мотивованості, своєрідністю семантичних відношень у кожній конкретній мові. Втрата окремими складниками семантичної самостійності стійкої сполуки впливає на характер образу, що лежить в основі фразеологізму. Вибір образу, на підставі якого відбувається фразеологізація вільної сполуки, вирішує долю фразеологізму й перетворення його з оказіонального в одиницю фразеологічного фонду. Коли безпосередній семантичний зв'язок фразеологізму з конкретним явищем стирається, зміст його стає узагальненим, абстрактним і набуває в контекстах певного осмислення [2, с. 508].

Процес семантизації стійкої сполуки, поява загального переносного плану в результаті поглинання ним конкретних значень окремих складників може бути підтверджений і мовними прикладами староукраїнської мови. Зворот «яро на шию повѣсити» ще близький до первісного значення, але містить уже фразеологічну метафо-

ричність, оскільки в цілому означав «мати важку непріємну роботу, справу». Словосполучення, втративши колишній буквальний зміст, починає вживатися тільки з переносним значенням. Наприклад, «зорватися зь гаку» – врятуватися від біди: *Онъ, такъ помыслиной погоды набывши, тріумфуетъ, же ся зь такъ трудного на себе гаку зорвалъ* [3, с. 1060]. Конотація «гакъ» (біда, дуже важка ситуація, майже безвихідь) властива для семантичної моделі староукраїнської сполуки, тісно пов'язана із середньовічними тортурами.

«Костки вметовати» – сварити між собою: *же ихъ духовные, умыслне межи ихъ (свѣцкихъ) костки вметуючи, одныхъ зь другими уставичне вадятъ* [7, с. 1720]. «Костка» – причина гризні між собаками – набуває метафоричного значення і завдяки цьому переноситься на суспільні відносини. Розширення та семантичне збагачення в бік образної типовості складає суть процесу метафоризації.

Словосполучка, утворена на основі побутового слова «лава» стала ідіомою, семантично нерозкладною, коли вона втратила реальне значення та набула метафоричного, переносного: «бути подь лавой, пойти подь лаву» – бути в безчесті, приниженим, осміяним, «бути у зневазі: *Теперь южь той привлѣлей подь лавою, въ зневазѣ* [3, с. 714]. «Лавки подьставляти» – зробити тихцем непріємність кому-небудь, заподіяти прикрість: *...розными а давными штуками, лавки подьставляючи, на которыхъ скоро бы хто усель, заразомъ бы ся на суши охинулъ по уши* [4, с. 265].

«Матнею рибалки» здавна називають заглиблену частину невода, переносно вона означала «безвихідне, скрутне становище, велику біду». Наприклад, «за-(у)-гнати (управити) до матнѣ» – повернути до католицизму: *а такъ насъ до тойежь матнѣ, въ которую самъ влѣзъ, хитро управити помышляеть* [7, с. 1042]. Ідіома «влѣзти зь матнѣ» означала «врятуватися з великої біди». Алегоричні вирази, взяті з побуту рибалок, мисливців, мають соціально загострений характер, прозоре значення підступності: розставляти в сѣти, уловити въ сети, сѣтию умотати, наставити сило: *Индѣ тую шатанскую сѣть, на звоженъе людей, розставляй и розпростирай* [7, с. 1736].

Синонімічні фразеологізми з «авезку натегати» і «ткати поставь лестій» вживаються в значенні «зводити наклеп, водити плітки»: *Стучне бовѣмъ и хитро тчетъ самъ поставь лестій* [3, с. 1086].

На основі терміна «лудити» (наносити олив'яне покриття на поверхню виробів із металу) утворились ідіоми «лудити светом», «лудити Богомъ заводити в оману»: *...только светомъ лудить, удаючися за Русина, которымъ николи не былъ* [7, с. 1150].

Індивідуально-образна й оригінальна фразеологія заснована на традиційному порівнянні – найбільш природному та старовинному способі образної характеристики. Порівняльна фразеологія виявляє функціональну схожість із багатьма розрядами експресивної фразеології та передусім із такими, як прислів'я, образно вмотивовані одиниці – ідіоми. Деякі з них супроводжуються іронією: *Бывши отступниково прешя похутнывають собѣ и, якъ мухи зь окропу, отрясаются* [3, с. 609]; *...а кто ся раз присягу згвалтити охинеть, тому и потомъ завше криво присягнути, яко ягодку проколкнути!* [7, с. 943, с. 1182]; *Писарь уніатскій, якъ тонучій, хватається и вишью, чимъ бы ся поратовати могль, ано неспоро!* [3, с. 1123].

Іронічні порівняння не підсилюють якості, а навпаки, вказують на повну її відсутність, натомість наявна протилежна (досить часто) негативна ознака: *...якъ мушъ въ окропѣ; згода, якъ зь огнемъ вода*. Іронічно жартівливі фразеологізми відображають більший вияв особливості образного мислення: *щастить, якъ голому въ кропивъ* [3, с. 589].

Серед компаративних фразеологізмів староукраїнської мови майже відсутні такі, що засновані на зоровій подібності. Якщо іноді й зіставляються зовнішні особливості об'єктів, усе ж відчувається намагання виявити внутрішні якості, становище тощо: *за негоже костель Римскій стался, якъ лице безъ носа!* [4, с. 265].

Найрізноманітніші зіставлення людей із птахами та звірами побудовано тільки за природною подібністю. Тут враховано досвід, характеристики тварин, оповіді про міфічні властивості окремих звірів і птахів. З фауною пов'язана велика група фразеологізмів. Використовуються різні звички птахів, тварин, комах для змалювання найбільш яскравих рис людського характеру. Відбилися, як правило, ті, що мали яскраво виражене емоційно-експресивне забарвлення та виражали оцінне значення з негативною характеристикою осіб, властивостей, явищ, внутрішню суть яких необхідно було вичерпно охарактеризувати. Звідси й зрозуміло, чому компаративна фразеологія, пов'язана з фауною, носить специфічний характер: у її основі хижі звірі (*лисъ, вовкъ, потворний паукъ і повзуча гадина, змія, злий собака, свиня*).

«Левъ» здавна уособлював сильних, зажерливих. З ним порівнюються уніати, що посягають на православну церкву: *пащоки свои роззвѣляючи, акы лвы рычачи, хотячи ее поглотити* [3, с. 412].

Через образ паука – символ хижака, якому властиві не так сила і могутність, як потворність, – розкривається народне ставлення до відступників: *Але отступниково Духа Святого тици суть, которыи зь лили правды Ефремова, якъ паукове, фалишъ высысають, а за правду удають* [3, с. 414].

Мовчазні, безсловесні, беззахисні люди порівнюються то з рибою, то з «німим быдлом, волами»: *...але яко нѣмое быдло за пастырми, кгда розкажутъ и обернутъ, ити мають* [7, с. 1258].

«Лисъ» – це втілення витонченої хитрості: *А меновите, жебы в.м. оного зміа райського и лиса хитрого...стережись рачиль* [7, с. 1058].

Певна частина фразеологізмів побудована за принципом протиставлення: *високо вылетають, а низко падають* [3, с. 903]; *Бгъ не скорый да лучный* [3, с. 661].

Спадщиною праслов'янської демонології є фразеологізм із словом Перун (ім'я поганського бога): *...мечутся, якъ оболокъ зь перуномъ* [3, с. 667]; *Не все то Перунъ што зь Риму гремитъ* [3, с. 917], де перун означало «грим».

Характерною рисою використання народної фразеології було те, що вона застосовувалася для характеристики соціальних явищ і подій не як цитати на підкріплення думки, а як органічний елемент мови. Порівняємо: *зъ дожчу подь рынву упроважати будешъ?* [7, с. 1614]. Переконливість такого порівняння, звичайно, не викликало в читача сумнівів. Аналогічне значення мають прислів'я: *Але ово, якъ на лихо, отъ кого было замыкати, тому ключи вручили!* [3, с. 1060]; *Але, правда, не дивъ, же тонучій и вишью (зілля на воді) ся хапаеть!* [7, с. 1424]; *Приповѣсть старая и простая о новую хитрою опирается*. <...> *Бывши около сука вдарити в сукъ* [4, с. 244].

Усна мова була одвічним середовищем поширення фразеологічних одиниць і головним джерелом збагачення фразеологічної літературної мови: *Гнѣвалася баба на торгъ, а торгъ того ни знает* [3, с. 219]; *Бо опарившиися на молоце, и на воду дмухаеть* [7, с. 721].

Завдяки впливу живої мови й усної народної творчості деякі традиційні фразеологізми будуються за принципом паралеле-

лізму: *якъ здоровому лхкарства, такъ речи цхлой поправленя не потреба* [4, с. 256]. Продуктивним у староукраїнській мові був фразеологізм «вогнем и мечемъ», що походить ще із часів Гіппократа. Користувалися ним, як правило, для змалювання жадливих атрибутів завойовників, а особливо Папи Римського: *гдѣ квалтомъ, огнемъ и мечемъ, а не наукою и добрыми обычайми вѣру кгрунтовати хотятъ* [7, с. 1144]; *папезъ противно пасетъ мечемъ и огнемъ, и к тому за наемъ лупечи, люди благословляеть на мужобойство и чужоложъство* [3, с. 408].

Висновки. Як засвідчує зібраний матеріал, використані у творах полемічної літератури зазначеного періоду фразеологічні одиниці ґрунтуються на світоглядних позиціях українців і часто асоціюються з певними народними уявленнями та досвідом. Зі структурного боку варто зазначити, що переважають фразеологічні одиниці, побудовані за структурою словосполучення, хоча поряд із ними автор активно використовує фразеологічні одиниці, побудовані за структурою речення. Поряд із традиційними фразеологічними одиницями у творах використано також прислів'я та приказки, уживання яких підпорядковане певному задуму: вони виступають джерелом народної моралі, засвідчують стійкі переконання, причому їх нагромадження створює певний колорит.

Аналіз матеріалу також дозволив виділити джерела фразеологічних одиниць із негативним значенням, а саме: професійна лексика, порівняння, зіставлення людей із тваринами та птахами, демонологія. Їх використання у творах полемічної літератури надає текстам соціальної оцінки, відтворює національні особливості, є засобом індивідуалізації мовлення автора, а також виконує оцінні та емоційно-експресивні функції. Фразеологічні одиниці наповнюють мовлення динамізмом, виразністю, образністю, експресивністю.

Література:

1. Демський М. Українські фраземи і особливості їх творення / М. Демський. – Львів, 1994. – 62 с.

2. Історія української мови. Лексика і фразеологія / за ред. В.М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
3. Копистенський З. Палінодія, 1621 / З. Копистенський // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Спб., 1876. – Кн. 1 (РИБ; Т.4).
4. Смотрицький Г. Ключ царства небесного, 1587 // Г. Смотрицький // АЮЗР. – К., 1887. – Ч. 1. – Т. 7.
5. Ужченко В.Д. Українська фразеологія : [навч. посібник для філол. фак. ун-тів] / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьєв. – Х., 1990. – 167 с.
6. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посібник] / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
7. Філалет Х. Апокрисис, 1599 / Філарет // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Спб., 1882. – Кн. 2 (РИБ; Т.7).

Гловацкая О. Л. Фразеологические единицы с отрицательным значением в староукраинском языке (на материале полемических произведений конца XVI – начала XVII в.)

Аннотация. В статье выделены фразеологические единицы с отрицательным значением в староукраинском языке, определена специфика их функционирования.

Ключевые слова: отрицательное значение, экспресивно-оценочное значение, фразеологические единицы, функции фразеологизмов.

Glovatska O. Phraseological units with a negative value in the old Ukrainian language as examined in the polemical works (the end of the XVI cen. – 1st half of the XVII cen.)

Summary. In this article, I have distinguished the phraseological units with negative value in the old Ukrainian language. The peculiarities of their functioning have been defined.

Key words: negative value, emphatic and evaluative meaning, phraseological units, functions of phraseological units.